

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİRLİKTE YAŞAM: PASKALYA ÖRNEĞİ

YIL / YEAR 13, SAYI / ISSUE 25 (BAHAR / SPRING 2015/1) ss. 67 - 83

CAHİT KÜLEKÇİ

Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fak.

İslam Tarihi Anabilim Dalı,

cahit.kulekci@inonu.edu.tr

Öz

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin Müslüman toplumla olan ilişkileri, paskalya kutlamaları çerçevesinde ele alınmaktadır. Aynı zamanda iki toplum arasında XIX. yüzyılın sonlarına doğru değişmeye başlayan siyasî gelişmelere de kısmen değinilmektedir. Siyasî anlamdaki değişimin, paskalya kutlamalarında olduğu gibi bir takım sosyal münasebetlere de temas ettiği ifade edilmektedir. Makalede özellikle arşiv vesikalarına yer verilerek, söz konusu dönemde yaşananlar devletin resmî kayıtlarına göre tanımlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Rum, paskalya, Osmanlı, patriklik.

LIVING TOGETHER IN THE OTTOMAN EMPIRE: PASCHAL CELEBRATIONS

Abstract

In this paper is discussed relations with Muslims by Armenians only taking into account the paschal celebrations. At the same time is discussed partly the political events that begin to change between the two communities towards the end of the XIX. century. It is expressed that political changes have contact some social relations as in paschal celebrations. In this paper especially was studied to benefit from the state's official records, archive documents.

Keywords: Armenian, Greek, paschal, Ottoman, patriarchate.

Giriş

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti, siyasî olarak etkin olduğu hemen her dönemde gayr-ı müslim tebeayı ötekileştirmeden, tebeaya karşı uzlaşmacı olmuş, tebeasının rahat yaşamı için hem sosyal hem de siyasal anlamda üzerine düşeni yapmaya çaba sarf etmiştir. Devletin esâsında yer alan unsurlardan olan dinî prensipler çerçevesinde de ayrıca Osmanlılar, Balkanlarda bulunan milyonlarca Hıristiyan uyruğunu da kazanmak istemiştir. Öyle ki, Balkanların fethi sırasında Osmanlı devlet adamlarıyla işbirliği yapan Rum, Sırp, Bulgar ve Arnavut askeri sınıf mensupları çoğu zaman eskiden sahip oldukları imtiyazları aynen koruyup, Hıristiyan tımar sahipleri olarak Osmanlı askeri sınıfıyla bütünleşmiştir. Üstelik Müslümanlık konusunda da kendilerine herhangi bir baskı yapılmamıştır. Bunlar arasındaki İslamlaşma, toplumsal bir süreç olarak ortaya çıkmış¹ ve gayr- müslim bireylerin ihtiyaç duydukları kimi faaliyetler devlet tarafından, Müslümanları rahatsız etmeyecek biçimde organize edilmeye çalışılmıştır. Beyoğlu ve Galata'da ikamet eden gayr-ı müslim reaya için domuz çiftliklerinin kurulması, domuzların Müslümanların bahçelerine zarar vermesi üzerine çiftliklerin tamamen ortadan kaldırılması yerine bahçelerden uzak mevkîlere nakledilmesini² bu minvâlde örnek gösterebiliriz.

Devletin dahilî siyasetinde süreklilik kazanan bu zihin yapısı sonraki dönemde 'sosyal vatandaşlık' olarak tanımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde tespitini yapabildiğimiz tüm tebeanın sosyal hayata katılımını ön gören sosyal vatandaşlık, aynı zamanda ekonomik alanda da geçerli olmuş ve tüm pozisyonlarda adaleti, ilerleyebilmeyi hedeflemiştir.³ Kısmî dönemler ve bir takım münferid olayların varlığını göz ardı etmeden mutlak bir şekilde ifade etmek gerekirse, Osmanlı Devleti, hiçbir alanda Müslümanlarla gayr-ı müslimler arasında ayırım gözetmemiş, tabiri câizse negatif ayrımcılığa yol açabilecek siyasî kararlardan kaçınmıştır. Bu bağlamda gayr-ı müslim tebea her zaman her türlü işi özgürce yapabilmiş, hemen hemen her işte, bazı dönemlerde ve özellikle finans sektöründe durumları Müslümanlardan da

¹ Halil İnalcık, 'Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği', *İmparatorluk Mirası*, Trc: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 42.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA,), Cevdet Dahiliye, No: 1233.

³ İsmail R. Farukî, 'İslam'da Gayr-ı Müslim Hakları', *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, Trc: Ahmet Yalçın, İstanbul 1985, s. 101.

ha iyi olabilmıştır.⁴ Öte yandan gayr-ı müslim tebeadan olan Ermeniler diğer gayr-ı müslim tebeaya nazaran bir adım öne çıkmayı başarmıştır. Prusyalı Mareşal Moltke'nin Ermeniler için '*Hıristiyan Türkler*'⁵ şeklinde bir nitelermeye gitmesi herhalde bu yüzdendir. Rum ya da Yahudilerden farklı olarak saray hazînedârlarının sadece Ermeniler arasından seçilmesi de bu düzlemde anlaşılabilir. Neticede gayr-ı müslimlerden bir Rum ya da Yahudi, devlet kademesinde hiçbir zaman Ermeni aileleri kadar ön planda olamamıştır.⁶ Buna paralel olarak da Ermeniler arasında özellikle bazı aileler ve isimler öne çıkmış, uzun yıllar bazı makamları bu aileler, akrabalık bağlarını kullanarak işgal etmişlerdir. Türkçeyi diğer gayr-ı müslimlerden daha iyi konuşmaları, Ermenilerin devlete ait resmi veya özel işlere atanmalarına da sebep olmuştur. Bu bakımdan XVI. Yüzyılda Ermeni asıllı Mehmet Paşa gibi vezirlik rütbesine kadar yükselen devlet adamları, XVIII. yüzyılda Divrikli Düzoğlu soyundan saray kuyumcuları ve sonradan Darphane bakanları, Sasyan ailesinden saray doktorları, XIX. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane bakanları, Dadyan ailesinden Baruthane bakanları devletin en yüksek kademelerinde görevler yapmışlardır. XIX. yüzyılda ve Abdülhamit devrinde ve sonrasında ise Ermeni dış işleri görevlileri ve bakanlar bulunmaktadır. Ayrıca birçok Ermeni de Osmanlı devlet adamlarına danışmanlık yapmıştır.⁷ Bu ve benzeri durumlar karşısında Ermeniler de diğer gayr-ı müslim reaya da Osmanlı Devleti'ne şükran duymuş, bunu da çeşitli vesilelerle resmi yollardan ifade etmişlerdir.⁸

Devlet kademelerinde görev alan Ermeni memurlarının hayli çok sayıda olması ya da siyasî açıdan Ermenilere bir takım imtiyazların tanınması bir tarafa, Türk- Ermeni ilişkileri objektif biçimde gözden geçirilirse, bir başka ifade ile sosyal ve kültürel hayat incelenirse, iki millet arasında pek çok ortak noktaya tesadüf edileceği de bir gerçektir. Kültürlerin zorunlu olarak birbirlerinden etkilenebilme keyfiyeti çerçevesinde, iki millet arasındaki en yoğun etkileşimin daha çok '*aile*' kurumu etrafında gerçekleştiğini düşünüyoruz. Bundan kastımız, evlilik müessesesi, çocuğun yetiştirilmesi, dinin çocuklar üzerindeki etkisi, yemek kültürü,

⁴ İsmail R. Faruki, *a.g.m.*, s. 108.

⁵ Hikmet Özdemir, *Türk-Ermeni İhtilâfı, Makaleler*, Ankara 2007, s. 60

⁶ Andrew Archibald Paton, *The Bulgarian, The Turk And The German*, London 1855, s. 124.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1985.

⁸ BOA,, İrade Hariciye, D. 102 G. 5001

kadın-erkek arasındaki münasebetlerdir. Tüm bu başlıklarda ortak unsurun 'kadın' olması, ilk aşamada bir Ermeni kadını ile Türk kadını arasındaki benzerliklere atıf yapmayı gerekli kılmaktadır.⁹ Hiç şüphesiz kadının toplum içindeki yeri, 'aile' kurumuna paralel olarak oldukça önem arz eder. Aile kurumunun teşekkülünde tespit edilebilen geleneksel tavırlar ve bu tavırlarda kadınların üstlendikleri rol, Ermenilerin Türk toplumundan süreç içerisinde ne derece etkilendiğini gösteren vâkıalardan birisi olarak göze çarpar. Bu çerçevede, Ermeni gelinlerin 'kaynatası'nın yanında kısık sesle konuşması ilk akla gelen örnektir. Özellikle kırsal kesimlerde kadının, aile içinde otorite kurmasının zorluğunu da buradan çıkarmak muhtemeldir. Gerçi ne Ermenilerde ne de Türkler'de kadının aile içinde bir otorite kurma çabası da bulunmamaktadır ancak bilhassa 'babaanne'ler bu çabanın dışında tutulmaktadır. Ermenilerde babaanneler, eğer kocası yaşamıyorsa, evde otoriter bir güç olarak her zaman varlığını korur. Buna mukâbil baba ya da evin büyüğü olan erkek, her konuda son söz sahibi olarak öne çıkar. Türklerde olduğu gibi Ermenilerdeki 'ataerkil' aile yapısı, yukarıda bahsettiğimiz hususlar için gerekli öncüllerini hazırlamaktadır.¹⁰ Türk adetlerine göre kız isteme '*Allah'ın emri, Peygamber'in kavli*' ile olurken, bilhassa bu bölgede kız yine Allah'ın emri ancak Peygamber olarak İsâ Peygamber'in kavli ile istenir.¹¹ Görüldüğü üzere etkileşimin kültürel açıdan gerçekleşmesi, dînî ritüellere de yansımış, her ne kadar 'İsâ Peygamber'in ismi zikredilse de 'monofizit'¹² olan Ermeniler'in Hz. İsâ'dan açıkça 'peygamber' olarak bahsetmeleri bu yansımayı, en azından halk tabakasında açığa çıkarmıştır.

Ermeni toplumunun Osmanlı Devleti sınırları içerisinde uzunca süre ciddi bir sorunla karşılaşmadan yaşamlarını idâme ettirmeleri, şüphesiz bahsettiğimiz sosyo-kültürel benzerliklerin çokluğuyla da ilgilidir. Toplumsal anlamda bir takım hassasiyetlerin her iki toplum için de aynı olmasına ayrıca dikkat çekerek, Ermenilerin Müslümanların kutsal günlerinde Müslüman komşusunu ziyaret etmesi, Müslümanların da benzer şekilde Ermenilerin kutsal saydıkları günlerde onlara karşı saygılı oldu-

⁹ Osmanlı kadını hakkında geniş bilgi için bkz: Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, İstanbul 2003, s. 194, 195. Ermeni kadını için bkz: Anahide Ter Minassian, *a.g.e.*, s. 101, 102.

¹⁰ Robert Curzon, *Armenia*, New York 1854, s. 211; Anahide Ter Minassian, *a.g.e.*, s. 101, 102.

¹¹ Mıgırdıç Margosyan, *Söyle Margosyan Nerelisen?*, İstanbul 2000, s. 21.

¹² Ermenilerin monofizit olmaları hakkında bkz: Mack Chahin, *A World History of Christianity*, United Kingdom 1999, s. 289.

ğunu vurgulamak istiyoruz. Elbette siyasî gelişmeler çerçevesinde Ermenilerdeki bu hassasiyetin ortadan kalktığını da belirtmeliyiz.¹³ Biz bu çalışmamızda siyasî hareketlenmelerin yoğun olarak gözlemlenmediği, Ermenilerin hâlâ 'sâdik millet' olarak anılmaya devam ettiği XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar olan dönemde, Ermenilerce kutsal sayılan Paskalya kutlamalarıyla ilgili örnekler vererek Osmanlı Devleti'nde birlikte yaşama dair tecrübeyi tasvîr etmek istiyoruz. Çalışmamızda sıklıkla döneme dair olan arşiv vesikalarını ve tarih kaynaklarını kullanarak, söz konusu tecrübenin Paskalya kutlamaları bağlamında, çok daha berrak biçimde ortaya çıkacağını umuyoruz.

Ermenilerde Dinî Kutlamalar ve Paskalya

XIX. yüzyılda, her ne kadar siyasî anlamda Ermenilerle bir takım gerginlikler yaşansa da toplumsal çerçevenin bu durumdan uzak kaldığını ifade etmemiz gerekmektedir.¹⁴ Osmanlı âdâb-ı muâşeretü husûsunda oldukça ilginç saptamaları olan Abdulaziz Bey de bu duruma işaret etmektedir: '*Düğünlerde İslam ve Hıristiyanlar, kendi ahbablarını, komşularını gündüz işleri olur diye akşam yemeğe davet ederlerdi. Hıristiyanlardan birisi kızını evlendirirse Müslümanları da nikâha çağırır, nikâhtan bir-iki gün sonra damadı yanına alır, tanıdığı İslâm ekâbirine el öptürmeye götürür, onlar da damada hediye verirlerdi. Hıristiyanlar bir Müslüman hocaya başvurup kendilerini okutabilirler, muska yazdırır, rüya yorumlatabilirlerdi. Yılbaşı gecesi Hıristiyanlar fenerlerle sokaklarda gezer, ekâbir dairelerine uğrar, o gece için hazırlanmış olan helva ikram edilir, bahşiş verilir. Müslüman olsun, Hıristiyan olsun birbirinin cenazesi geçerken, hürmeten sokağın bir kenarında cenaze geçinceye kadar dururlardı.*'¹⁵ Abdulaziz Bey'in aktardıkları elbette tüm Hıristiyan tebeayı kapsayan bir durumdur. Vâkıa Ermeni toplumu ile olan ilişkilerde de benzer durumlar

¹³ Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında, siyasî bir takım çıkarların da etkisiyle Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu dönemde Ermenilerin isyan etmek ve isyanlarından da etkili sonuca ulaşabilmek için Ramazan ayını tercih ettikleri görülmektedir. BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı, D. 365 G. 15.

¹⁴ Genelde Hıristiyan tebeanın, özelde Ermenilerin kutladıkları yortular sadece Müslümanlarla Ermeniler arasındaki toplumsal uzlaşmayı ortaya koymamaktadır. Aynı zamanda Ermeni kimliğinin birlikte yaşanması noktasında da, geleneksel bayram ve yortuların kutlanması, Ermeni milleti için oldukça önem taşımaktadır. Belki de bu nokta, söz konusu günlerde kimlik açısından farklı toplulukları bir araya getiren en önemli unsurdur. Günay Göksu Özdoğan, *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş*, İstanbul 2009, s. 50.

¹⁵ Abdulaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merâsim ve Tâbirleri*, Yay. Kazım Arısan- Duygu Arısan Güney, İstanbul 1995, s. 273, 274.

söz konusudur. Kaldı ki, Ermenilerde neredeyse haftanın bir günü,¹⁶ bazen iki günü bayram ya da perhiz (oruç) günü olmasına rağmen Ermenilerin Müslümanlarla bu anlamda karşı karşıya gelme hadiselerine pek rastlanılmamıştır. Hatta Ermeniler için kutsal sayılan bir gün, diğer Hıristiyanlar hatta Müslümanlar için de kutsal olabilmekteydi ki, bu durum da toplum içerisinde yaygın bir karışıklığa ya da sosyal münasebetlerde ciddi gerginliklere yol açmazdı.¹⁷

Ermeni toplumunda yılın kutlanan ilk dinî bayramı doğuş ya da vafiz yortusu da denilen ve 6 Ocak'ta kutlanan 'dzununt'tur.¹⁸ Sadece Ermenilere mahsus olmamak üzere devletin tüm gayr-ı müslim tebeaya, yılbaşı günlerinde veya Hz. İsa'nın doğumunu kutladıkları gün ya da haftalarda atıyye vermesi¹⁹ ve bunu bir gelenek haline getirmesi, esasında yukarıda da bahsettiğimiz toplumsal uzlaşmaya verilebilecek en açık örneklerdendir. Buna göre yılbaşı yortularından dolayı atıyye-i seniyye tertîbinden Rum Patrikhanesi'ne yetmiş beş bin, Ermeni Patrikhanesi'ne, 1861'de kırk bin ve Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne yirmi beş bin kuruş itâ olunduğu²⁰ ifade edilmektedir. İsa'nın sünnet edilişi ve Kudüs'teki tapınağa götürülüşünün kutlandığı 14 Şubat'ta ise Ermeniler,²¹ bu günden bir gün önce, günbatımında kilisede yakılan mumlarla, halkın elindeki mumları yakarlar ve insanlar, ellerindeki mumlarla birlikte tüm yönlere doğru yüzlerini dönerek kutsama yaparlardı. Böylelikle bütün âlemin kutsanması gerçekleştirilmiş olurdu. Bu takdîsten sonra insanlar ellerindeki mumları söndürmeden evlerine dönerler ve evlerindeki mumları da bu ateşle yakarak, kilisenin dolayısıyla İsa'nın nuruyla evlerini aydınlatmış olurlardı. Bundan dolayı bu

¹⁶ Ermeniler her güne bir isim vermişlerdir. Bu isimler kendilerince kutsal sayılan azizlerin isimleridir. İsimleri her hangi bir azizin ismi olmayanların 'isim günü' olarak kutlanan günler için geleneksel bir gün ya da hafta belirlenmemiştir. Bu yüzden Ermenilerde bilhassa isim günü kutlamaları hayli yaygın olarak görülmektedir. Ana hatlarıyla yortu günlerinin gösterildiği takvim için için bkz. Marget - Stephen Bunson, *Our Sunday Visitor's Encyclopedia Of Saints*, USA/NY 2003, s. 928 – 933.

¹⁷ Glasgow John Reid, *Turkey And The Turks*, London 2005, s. 144, 145.

¹⁸ Fredrick Cornwallis Conybeare, *Rituale Armenorum*, London 1905, s. 512.

¹⁹ BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, D. 9 G. 622

²⁰ BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, D. 339 G. 25414

²¹ Ermenilerin Mehr/ Mihr adına kutlanılan bu bayram, 13, 14 ya da 15 Şubat'tan birisine denk geldiği de ifade edilmektedir. Hatta bu bayramla bazı bölgelerde kutlanan nevrûz törenleri veya eski Türk kültüründeki bazı inanışlar arasında bağ da kurulmaktadır. Bkz. Gürdal Aksoy, *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi: Raa Hag'da Dinsel Figürler*, İstanbul 2006, s. 108, 109. Bu bayramın Hz. İsa'nın doğumunun kırkinci günü dolayısıyla kutlandığı da beyân edilmektedir. Akdoğan Özkan, *Kardeş Bayramlar ve Özel Günler*, İstanbul 2009, s. 58.

güne 'ateş gecesi' de denirdi. Bu bayramın da temelinde Ermeni efsanelerinden, ateş tanrıçası 'mehr/ mihr'in bulunduğu aktarılmaktadır.²²

Mutlu yaşam anlamına gelen ve genellikle Paskalyadan yedi hafta önce kutlanan 'paregentan'ın gelenekselleşen belirli bir tarihi bulunmamaktadır. Ermeni toplumunda tutulan büyük perhiz ya da oruç yıl içinde işlenen günahlardan tevbe etme amacına hizmet eder. Perhiz süresince et ve et ürünleri yenmemekte, sadece bitkisel gıdalar tüketilmektedir. Günde tek öğün olarak düzenlenen yemek programının yanı sıra büyük oruçta, düğün yapılmaz, küsler barıştırılır, fakirlere erzak dağıtılır. Büyük perhizden bir gün önce karnaval şeklinde düzenlenen paregentanda asıl amaç da evde bulunan et ve et ürünlerini tüketmektir. Bunun için bu günde yenilir, içilir, insanlar birbirleriyle şakalaşır. Paregentan akşamı bittiğinde artık büyük perhize girilmiş olurdu.²³

Paskalyadan önceki Cumartesi başlayıp bir hafta süren avak şapatın her gününde İsa'nın başından geçen bir olayın anısı yaşatılmaya çalışılmaktadır. Özellikle Perşembe günü İsa'nın son akşam yemeğini yediği gündür. O gün İsa, tevazu ve sevgi örneği göstererek havarilerinin ayaklarını yıkamıştır. Ayrıca inanişâ göre İsa o gün Romalı askerler ve Yahudi görevliler tarafından tutuklanmıştır. Bu yüzden halk, o günün anısına gece yarısına kadar ayinler düzenlerdi. O geceye de 'ağlayış gecesi' anlamında latsi kişer denirdi.²⁴ Yine o akşam, yeşil mercimek yenir, mercimeğin Meryem Ana'nın gözyaşlarını simgelediğine inanılırdı. Cuma sabahı İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi, insanlığın günahlarına kefarete için ölmesi ve akşamüstü de kaya mezarına gömülmesi anısına ayinler düzenlenirdi.²⁵

Hız. Meryem'in vefatının yâd edildiği bir gün olan asdvadzadzin (Meryem Ana) genelde Ağustos ayının ortalarında kutlanmaktadır. Bu günün bir diğer özelliği, Ermeni mitolojisinin en önemli tanrıçalarından olan Anahit gününe denk gelmesidir. Anahit günü, Hıristiyanlıktan önce Ermenilerin kendi yılbaşlarıdır. Bu günde yapılan kutlamalara da 'navasart' şölenleri denmektedir.²⁶ Bu günden bir gün önce papaz, sağ elinde makas, sol elinde haç olduğu halde buldukları mahallin en yakın

²² Prince Hubboff, *Genealogical Catalogue Of The Kings Of The Armenia*, London 2005, s. 59.

²³ Akdoğan Özkan, *a.g.e.*, s. 51.

²⁴ Davut Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2008, s. 20.

²⁵ Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 20. Ayrıca bkz. Agop Arslanyan, *Anowns Akob, Hayrenik's T'ok'at*, İstanbul 2005, s. 184.

²⁶ Fredrick Cornwallis Conybeare, *Rituale Armenorum*, London 1905, s. 511.

üzüm bağına girer, burada açık hava ayini icra ederdi. Ayinin bitmesinden sonra toplanan üzümler hemen yenmez, ertesi gün takdis edilinceye kadar beklenirdi. Kutsanan ilk salkım üzüm de yenmeyerek, su kaynaklarına, şarap fıçılara atılır, bir salkımı da evlere götürülürdü. Bunun evlere bereket getirdiğine inanılırdı. Meryem Ana'nın Tanrı'nın huzuruna alındığı ve kutsandığı bu gün bazı yörelerde hâlâ kutlanmaktadır.²⁷

Paskalya yortusu, Hıristiyanlıktaki en kadim ve önemli günlerden birisidir. Bu yortuda temel olarak İsa'nın çarmıha gerilişinden sonraki süreçte dirilişi kutlanmaktadır. Doğu ve Batı kiliselerince oldukça farklı günlerde kutlanan bu yortu Ermeni toplumunda Yunan geleneğinde olduğu gibi 7 Nisan'da kutlanmaya başlanmıştır. Ermenilerin başlarda bu tarihi benimsemesinin ardında Yunanlarla birlik kurmak olduğu ancak bunu başaramadıkları ifade edilmektedir. Sonraki dönemde, yine bölgelere göre farklılık gösterse de Anadolu'da Ermeniler paskalyayı 13 Nisan'da kutlamaya başlamışlardır.²⁸

Paskalya yortusu aynı zamanda Hıristiyan olan tüm gayr-ı müslim tebeayı birleştiren kutlamalara da sahne olmaktadır. Ermeniler gibi Rumlar da bu yortuda çeşitli eğlenceler düzenlemektedir. Zamanlama konusunda bazı farklılıklar yaşansa da genel itibarıyla Nisan ayı içinde kutlanması tüm Hıristiyan cemaatlerce benimsenmiştir.²⁹

Ermeni toplumunda paskalya yortusu bir takım ritüellerle kutlanmaktadır. Bu bağlamda Ermenilerde paskalyanın değişmez en önemli ritüeli, insanların birbirlerine kırmızıya boyanmış yumurta hediye etmeleridir. Yumurta dünyayı, kırmızı renk de İsa'nın kanını temsil etmektedir.³⁰ Bundan dolayıdır ki, paskalya yortusu halk arasında kırmızı yumurta bayramı³¹ olarak da bilinmektedir.³² Kırmızı yumurtanın yanı sıra bu yortunun bir diğer değişmez ritüeli de paskalya çöreğidir. Paskalya çörekleri,

²⁷ Akdoğan Özkan, *a.g.e.*, s. 159.

²⁸ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 226.

²⁹ Baki Sarısakal, *Samsun Eğlence Tarihi*, Samsun 2007, s. 1899. Bir araştırmada yer alan şu satırlar da iki Hıristiyan millet arasındaki ortak hareket etme husûsunu istidlâl eder niteliktedir: '*Babam Ermeni'ydi, annem de Rum'du. Biz hem Ermeni kilisesine, hem de Rum kilisesine giderdik: Paskalya yaklaşırken kiliselerde ayin bitip evlerimize dönerken insanlara çiçek verirlerdi.*' Selçuk Erez, *Ayamama'dan Zuhurat Baba'ya Bakırköy*, İstanbul 2009, s. 64.

³⁰ Dış kabuk gökyüzünü, zarı havayı, akı denizleri, sarısı ise yeryüzünü simgelemektedir. Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 21.

³¹ Meral Ataç, *Küçükhanım Meralika*, İstanbul 2004, s. 65.

³² Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları, 1530- 1699*, İstanbul 2003, s. 187.

cevizli, kuru üzümlü ve sade olarak yapılmaktadır. Çöreklerin ortalarına yumurta konmakta ve çöreklerin altına yumurta sarısıyla haç şeklinde bir figür yapılarak çörekler bu yortuya özel kılınmaktadır.³³

Ayrıca paskalyanın kutlandığı Cumartesi günü akşam yemeğinde balık yapılır, ertesi gün de tüm aile efradı birlikte kiliseye giderlerdi. Pazar sabahı, paskalya duası yapılırdı. Duayı yapan kişi İsa'nın son sözü olan '*Alın yiyin, bu benim vücudumdur.*' dedikten sonra herkes çöreklerden bir parça ağzına atar, sonrasında duayı yapan şarap kadehini havaya kaldırarak '*Alın için, bu benim kanımdır.*' der ve herkes şarap bardağından bir yudum içerdi.³⁴ Pazar akşamı da genelde kuzu kurban edilerek, etinden yemekler yapılırdı.³⁵

Arşiv vesikalarına yansıdığı kadarıyla paskalya kutlamalarında oldukça geniş katılımlı birlikteliklerin yaşandığı görülmektedir. Daha önce de bahsettiğimiz üzere paskalya tüm Hıristiyanlar tarafından kutlanan bir yortu olduğundan devletin bu konuda çok daha geniş kapsamlı bazı tedbirler aldığı görülmektedir. Bergama'da yaşanan bir hâdise, gerçekten de devletin bu konudaki tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Bergama'nın Kınık köyünde sâkin olan Ermenilerden hilâf-ı rızâ paskalya kutlamaları esnasında, kolcular tarafından kırmızı yumurta akçesi adı altında vergi toplamaya çalışan görevliler uyarılmış ve bu tür faaliyetlerin önlenmesi için ilgililere bir emirname yazılmıştır.³⁶ Benzer şekilde bir hâdise de Silistre'de yaşanmıştır. Silistre'ye bağlı Şumnu kazasında paskalya âyini için kiliselerine giden Ermenilerle alay edenlerin cezalandırılmasını isteyen vali Mehmed Said, Müslüman tebeayı dinî hassasiyetlerin korunması noktasında uyarması,³⁷ birlikte yaşama tecrübesini izhâr için önemlidir.³⁸

Her ne kadar paskalyanın Rum ve Ermeniler arasında bir uzlaşma zemini meydana getirdiğini ifade etsek de bazı bölgelerde, belki münfe-

³³ Müslümanlara hediye edilen çörekte haç figürü bulunmaz, çöreğin ortasında bahsettiğimiz kırmızı yumurta yer alırdı. Gülgün Üçel Aybet, *a.g.e.*, s. 187.

³⁴ Agop Arslanyan, *a.g.e.*, s. 43.

³⁵ Fredrick Cornwallis Conybeare, *a.g.e.*, s. 511.

³⁶ BOA, Cevdet Dâhiliye, D. 235 G. 11709

³⁷ BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, D. 188 G. 60

³⁸ Şumnu'da meydana gelen bu hadiseden bir yıl kadar sonra yine benzer bir hâdise yaşanmıştır. Devletin bu konudaki tavrı değişmemiş, söz konusu hâdiselerin önlenmesi için çok daha etkili tedâbirin alınması yönünde emirname yayınlanmıştır. BOA, Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemi, D. 32 G. 73

rid olarak değerlendirilebilecek, menfî hâdiselerin olduğunu da söylememiz gerekmektedir. Kudüs'te bulunan Kamâme Kilisesi, hem Rum hem de Ermeni milleti için oldukça fazla öneme sahip dinî bir kurum olarak göze çarpmaktadır. Kiyâme Kilisesi olarak da bilinen ve 306- 337 tarihleri arasında inşâ edildiği aktarılan kilise zaman zaman Rumlar ve Ermeniler arasında ciddi çatışmalara sebep olabilecek nitelikte sorunlara dahi yol açmıştır. Kamâme Kilisesi, Hz. İsa'nın kabri olduğu iddia edilen yerin üzerine yapıldığından, ruhânî anlamda hem Rum hem de Ermeniler açısından oldukça fazla öneme sahiptir.³⁹ Dolayısıyla her iki millet tarafından da kutsal sayılan Kamâme Kilisesi, XIX. yüzyılın başlarında Rum Patrikliği'nin hükmü altına verildiğinden,⁴⁰ Rumların kilisede Ermenilerin ibâdet yapmasını zorlaştırdığı ve hatta zaman zaman buna imkân vermediği arşiv vesikalarına yansıyan bir husus olmuştur. Kilisede ve etrafındaki müştemilâtta tek söz sahibi olan Rumların, Ermenilere bu konuda sorun çıkarmasıyla başlayan gerginliklerin kilisenin bir yangında harap olmasıyla sonuçlanması, devletin olaya müdahale etmesini gerekli kılmıştır. Kaldı ki Rum patriklerinin hükmü altında olan kilisenin, Ermeniler de dâhil olmak üzere sâir Hıristiyanlar tarafından ziyâret edilmesinin önünde herhangi bir yasal engel de bulunmamaktadır.⁴¹ Kilisenin tamir edilmesinden sonra Rumlar ile Ermeniler arasında meydana gelen meselelerin çözümü hususunda çaba sarf eden Osmanlı bürokratları, mezkûr kilise hakkında Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın verdiği fermanların tekrar gündeme getirilmesini talep etmişlerdir.⁴² Söz konusu fermanlarda yer alan imtiyazların incelenerek, fermanlar çerçevesinde tekrar bir yasal düzenlemenin yapılması gerekliliğinin kabul edildiğini anladığımız vesikalara göre kilise, 1811 tarihinden itibaren, kadîm bir denge politikası olarak hem Rumların hem de Ermenilerin ortak kullanımına sunulmuştur.⁴³ Ancak ilerleyen süreçte Rumların, devletin buyru-

³⁹ Sami Kılıç- İhsan Satış, 'Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamâme Kilisesi İle İlgili Tartışmaları', *History Studies, International Journal of History*, Ankara 2011, Volume: 3/ 3, s. 226.

⁴⁰ BOA, Hat, D. 1361 G. 53655. Ermenilere de Kudüs'le ilgili olarak '*Ermenilerin ellerinde bulunan kilise, manastır ve diğer kutsal yerler eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunuyorsa, yine aynı şekilde devam ettirilmesi*' hususunda bir irâde gönderilmişse de bu irâdenin Ermenileri en azından Kamâme Kilisesi konusunda haksız bir konuma sürüklediği söylenebilir. Zira adı geçen kilisede Ermeniler hiçbir zaman hâkimiyet kuramamıştır. Hasan Celal Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s. 85.

⁴¹ BOA, Cevdet Hâriciye, D. 154 G. 7690

⁴² BOA, Hat, D. 771 G. 36188

⁴³ BOA, Hat, D. 526 G. 25754

ğ u olmasına rağmen, kilise üzerinde kendilerini tek hüküm sahibi olarak görmeleri, iki millet arasında yeni tartışmalara sebep olmuştur. Tartışmaların çatışmaya dönme ihtimaline karşın devlet yetkilileri, kilise üzerinde tartışmalara son verebilmek için yeni bir emirname yayınlatmış ve bu konuda devletin emirlerine karşı çıkacak olanların şiddetle cezalandırılacağını, her iki milletin patriklerine bildirmişti.⁴⁴ Her ne kadar kilise 1811 yılından sonra ortak kullanıma sunulmuşsa da 1876 yılındaki paskalya yortusunda yine Rumlarla Ermenilerin kandil yakma konusunda karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Rumların, kilisenin daha önce ve uzun bir süre kendi uhdelerinde olduğunu beyan ederek, paskalya âyinine yakılması gereken kandillerin kendileri tarafından yakılacağına ısrar etmesi, Ermenilerin de yukarıda aktardığımız eşitlik prensibi çerçevesinde buna haklarının olmadığını ifade etmesi ihtilâfın büyümesine yol açmıştır. Kandilin her iki millet tarafından ayrı ayrı yakılması hususunda anlaşma sağlandıktan sonra bu kez de önce hangi milletin yakacağı sorunu ortaya çıkmıştır. İhtilâfın büyümeden sonlandırılabilmesi için Kudüs mutasarrıflığı devreye girmiş ve her iki milletin ileri gelen din adamları uzlaştırılarak sorun çözülmüştür.⁴⁵

Paskalya kutlamaları çerçevesinde Rumlarla Ermeniler arasındaki gerginliğin yaşandığı bir başka yer de Sakarya'nın Geyve ilçesidir. Yine kilise kullanımından çıkan anlaşmazlık devlet tarafından çözülmüş ve iki millet arasındaki soğukluk giderilmiştir.⁴⁶ Paskalya yortusu sırasında Tekirdağ'da ise bu kez 'kız alma meselesi' yüzünden iki millet arasında sorun çıkmış, Rumların muhtemel silahlı saldırısı devletin zamanında müdahalesi ile sonlandırılmıştır.⁴⁷

Paskalya kutlamalarının özellikle Ermeni kilise ve kurumlarını maddî açıdan zorladığı da arşiv vesikalarına yansıyan hususlardandır. Dev-

⁴⁴ BOA, Hat, D. 1525 G. 30 Ayrıca bkz. M. Metin Hülagü, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Kayseri 2007, IV, 195. 1839'dan sonra Kudüs'teki bu kilisenin artık sadece Rum ve Ermenilerin tasarrufunda olduğu, her iki millet tarafından da kabul edilmiştir. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 367.

⁴⁵ Kandilin her iki millet tarafından da aynı anda yakılması, Kudüs mutasarrıflığının o an için ihdâs ettiği etkili bir çözüm olarak görülmelidir. Ancak burada önemli olan, devletin Rum ve Ermeniler arasında uzlaştırıcı rol üstlenmesidir. Zira anılan kilisenin her iki millet beyninde ciddi sorunlara yol açtığını ve devletin sürekli biçimde olaya müdahil olmak zorunda kaldığını ifade etmiştik. BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, D. 574 G. 40

⁴⁶ BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, D. 1318 G. 14

⁴⁷ BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, D. 1331 G. 66

letin bu konuda da Ermenileri desteklediği anlaşılmaktadır. Ermeni Patrikhanesi'nin paskalya yortusunda düzenlenmesi planlanan organizeler için devletten yardım alması⁴⁸ bir tarafa devletin özellikle kimse-siz çocukların okutulduğu Ermeni okullarına paskalya yortusu günlerine özel maddî yardımlarda bulunması⁴⁹ birlikte yaşama tecrübesini öne çıkararak örneklerdendir.

Paskalya kutlamalarının bazı dönemlerde devlet tarafından yasaklanması da söz konusu olmuştur. Ancak bu durum tamamen Ermenilerin ya da Rumların menfaatleri icâbı alınan tedbirlerden ileri gelmiştir. Örneğin Rumların 1820'li yıllarda Osmanlı Devleti içinde çıkardıkları isyanların, o dönemde paskalya kutlamalarının yapılmasının tehlikeye arz edeceği öngörülmüştür. Bu durumu Şânî-zâde şu şekilde aktarmaktadır: '*Reâyanın paskalyaları tekarrub edüp ol esnâda bazı mahallerde cemiyet mutadları ise de Rum Milleti fesadı sebebiyle bu sene başka vakitlere kıyas olunamadığından reayanın paskalya günlerinde cemiyet eylemeleri men'i bâbında Yeniçeri Ağası ve Bostancıbaşı ve Topçubaşı ve Humbaracıbaşı ve Kapudan Paşa ve patriklere hitâben evâmîr-i aliyeye isdâr olundu.*'⁵⁰ Görüldüğü üzere paskalyanın ertelenmesi, Rumların paskalya için bir araya gelen Ermenileri hedef alabilecek bir saldırıdan duyulan endişeden kaynaklanmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu kez Ermenilerin sebep olduğu karışıklıklar neticesinde paskalyanın devletin gözetimi ve sıkı güvenlik önlemleri altında, kısmî yerlerde kutlandığı da aktarılmaktadır.⁵¹ Hâkezâ devletin paskalya kutlamaları sırasında alacağı önlemleri de hesaba katarak bazı Ermeni terör gruplarının, paskalya günlerinde Müslüman mahallere saldırı girişimlerinde buldukları da arşiv vesikalarına yansıyan unsurlardandır. Nitekim söz konusu arşiv vesikalarından birinde güvenlik güçlerinin paskalya kutlamalarının güvenli biçimde gerçekleşmesini

⁴⁸ Bu konuda Rum kiliselerine de benzer yardımların yapıldığı bilinmektedir. BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, D. 39 G. 7. Ayrıca bkz. BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı, D. 51 G. 5

⁴⁹ BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı, D. 234 G. 135

⁵⁰ Şânî-zâde, Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, Hrz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, II, 1118.

⁵¹ Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Avrupalı devletlerin etkisiyle bazı Ermeni grupların, paskalya gibi günlerde toplanarak devlet aleyhine yürüyüş yaptıkları, patrikhâneyi zorla zapt etmeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. Devletin bu ve benzeri durumlarda paskalya kutlamalarını iptal etmeyerek, belirli alanlarda kutlamaların yapılmasını sağladığı ifade edilmektedir. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri, D. 10 G. 3

sağlarken Müslüman mahalleri boş bırakmamaları gerektiği vurgulanmış ve hatta Ermenilerin 1891'de Ağrı taraflarında planladıkları bu tip bir saldırı alınan istihbarat neticesinde engellenmiştir.⁵²

Sonuç

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nde başlıca dört farklı etnik unsurun var olduğu bilinmektedir. Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler birer tebea olarak, devletin kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde ve geniş serbestiyetler içinde yaşamış, uzun yıllar herhangi bir baskı olmaksızın Müslüman toplumla iç içe bulunmuşlardır. Ancak devletin son yüzyılında millî duyguların da etkisiyle/ katkısıyla, ümmet- millet ekseninde gelişen ve birlikte yaşamayı öngören toplumsallık biçimlerinin değişmeye başladığı resmî vesikalara yansımıştır. Bu çerçevede tebea arasında yeni ilişki ağlarının vücûda getirildiğini söylemek de olasıdır. Daha evvel belirtilmesi elzem olan bir husus vardır ki o da Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren bünyesinde barındırdığı bireyler arasındaki müesses sosyal dayanışma keyfiyetidir. Vâkıa, sadece sosyal adalet kavramı içinde yer alan değerlerin sürekli biçimde toplumu refaha sürüklemesi mümkün değildir. Bireyleri haksız davranışlara iten veya başkalarının haklarına riâyetsizliğe sevk eden ortamı ortadan kaldırmanın ancak insanların hayat varlığını koruyucu tedbirler almak suretiyle, huzur ortamını gerçekleştirecek, refâh içinde yaşamının imkânlarını sağlayacak insanların teşkil ettiği bir toplum ihdâsı sosyal dayanışma ile mümkün olabilen bir husus olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla devlet tüm bireylerini tebea adı altında toplamış ve sadece hukukî prensiplerin sağlıklı işleyebilmesi için Müslim- gayrı müslim şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Söz konusu paralelde XIX. yüzyılı, Müslümanlar ile gayrı müslim tebea arasındaki ilişki biçimlerinin değiştiği yüzyıl olarak tavsîf etmek mümkündür.

Daha dar bir çevrede bu yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler, diğer Hıristiyan azınlıklar gibi, Katolik ve Protestan misyonerleri arasında sert bir rekabetin aracı olmuş, bahsettiğimiz iç içe yaşam formları kısmen zarar görmeye başlamıştır. Buna rağmen önemle altını çizmeliyiz ki Osmanlı Devleti, ne bu dönemde ne de önceki dönemlerde, bilhassa sosyal ve siyasal anlamda Müslümanlarla gayrı müslimler arasında bir ayrıma gitme-

⁵² BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat, D. 70 G. 87

miştir. Paskalya yortusu kutlamaları çerçevesinde ele aldığımız çalışmamızda da zarar görmeye başlayan mezkûr yaşam formlarına dikkat çekilmeye, Ermenilerin millet-i sâdıka kimliğinin ne surette değişime uğradığı, paskalya kutlamaları örneği ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

Neticede şunu da belirtmeliyiz ki, siyasî alandaki karşıtlıkların aynı derecede toplumsal düzeyde söz konusu olmaması, Osmanlı Devleti'nde birlikte yaşam tecrübesini açıkça ortaya koymaktadır. Paskalya bağlamında çeşitli dinî günlerin hem Müslümanlar tarafından hem de sair tebea tarafından hassasiyetle gözetildiği ve toplumun ahenginin bozulmamasına özen gösterildiği açıkça ortaya konabilmektedir. Gerçi bir Ermeni ile Osmanlı vatandaşının, ilk bakışta birbirlerinden ayırt edilemiyor olması da bu ahengin dikkat bir diğer unsurudur. İç içe geçmiş olan komşuluk ilişkilerinden, devlet bürokrasisine kadar geniş bir alanda Müslümanlarla Ermenileri, siyasî bir arada görmek mümkündür. Ancak son yüz yılda karşımıza çıkan bir takım siyasî hareketlenmeler, Ermeniler üzerinde diğer devletlerin menfaat tesisleri, söz konusu birliği kısa süre içinde ortadan kaldırmıştır.

Informative Abstract

Living Together In The Ottoman Empire: paschal Celebrations

The relationship between the Ottoman and Armenian is based on the first period of state institutions. But the improvement of this relationship, it becomes more concentrated in the period of Mehmed II. Thus Mehmed II conquered Constantinople from the Byzantines in 1453, and made it the Ottoman Empire's capital. In this manner at Constantinople, Ottoman and other non-Muslim peoples began living together.

A few the Armenians were among those citizens. By all means at Constantinople Mehmed II needed a balanced policy. Therefore Mehmed II and other sultans used the religious systems of their subject nationalities as a method of population control and so Ottoman Sultans, principally Mehmed II, invited an Armenian archbishop to establish the Armenian Patriarchate of Constantinople. This is just not only establish a balance at the same time the Armenians of Constantinople grew in numbers, and became respected, if not full, members of Ottoman society. Armenians of Istanbul called was realized in this way and the Armenians afterwards called loyal citizens.

As known the Ottoman Empire ruled in accordance to Islamic law. As such, the People of the Book (the Christians and the Jews) had to pay an extra tax to fulfill their status as zimmî and in return were guaranteed religious autonomy. While the Armenians of Constantinople benefited from the Sultan's support and grew to be a prospering community, the same could not be said about the ones inhabiting historic Armenia. In fact the Armenians, especially a few Armenian family, important bureaucratic tasks have taken particularly finance.

During times of rising period of the Ottoman Empire, relations between the two communities have progressed in a positive direction. But towards the end of the XIX. century, these relations have began to strained and so the position of the Armenian is been shaken. Even so we should point out that social relations between the two communities have taken positive sense. In other words, political events haven't affected to social relations too much.

Thus paschal celebrations, we discussed in our article, are one of the best practices in this issue. The state hasn't interfere to these celebrations and also warned to involve. As can be seen in our article, to archive documents verify this condition. There are similar examples in various historical sources. Our article using both archival documents and historical sources has tried to show social relations between the two communities.

Keywords: Armenian, Greek, paschal, Ottoman, patriarchate.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA,), Cevdet Dahiliye, No: 1233.

BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, D. 339 G. 25414

BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, D. 9 G. 622

BOA, Cevdet Dâhiliye, D. 235 G. 11709

BOA, Cevdet Hâriciye, D. 154 G. 7690

BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemî, D. 1318 G. 14

BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemî, D. 1331 G. 66

BOA, Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemî, D. 32 G. 73

BOA, Hat, D. 1361 G. 53655.

BOA, Hat, D. 1525 G. 30

BOA, Hat, D. 526 G. 25754

BOA, Hat, D. 771 G. 36188

BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, D. 39 G. 7

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, D. 574
G. 40

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, D. 188 G. 60

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat, D. 70 G. 87

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri, D.
10 G. 3

BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı, D. 234 G. 135

BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı, D. 365 G. 15.

BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı, D. 51 G. 5

BOA,, İrade Hariciye, D. 102 G. 5001

Abdulaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merâsim ve Tâbirleri*, Yay. Kazım Arısan- Duygu Arı-
san Güney, İstanbul 1995.

Aksoy, Gürdal, *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi: Raa Hag'da Dinsel Figürler*, İstanbul
2006.

Arslanyan, Agop, *Anowns Akob, Hayrenik's T'ok'at*, İstanbul 2005,.

Ataç, Meral, *Küçükhanım Meralika*, İstanbul 2004.

Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanla-
rı, 1530- 1699*, İstanbul 2003.

Bunson, Marget-Stephen, *Our Sunday Visitor's Encyclopedia Of Saints*, USA/NY
2003.

Chahin, Mack, *A World History of Christianity*, United Kingdom 1999.

Conybeare, Fredrick Cornwallis, *Rituale Armenorum*, London 1905.

Curzon, Robert, *Armenia*, New York 1854.

- Erez, Selçuk, Ayamama'dan Zuhurat Baba'ya Bakırköy, İstanbul 2009.
- Faruki, İsmail R. Faruki, 'İslam'da Gayr- ı Müslim Hakları', *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, Trc: Ahmet Yalçın, İstanbul 1985.
- Göyünç, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1985.
- Güzel, Hasan Celal, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001.
- Hubboff, Prince, *Genealogical Catalogue Of The Kings Of The Armenia*, London 2005.
- Hülagü, M. Metin, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Kayseri 2007.
- İnalçık, Halil İnalçık, 'Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği', *İmparatorluk Mirası*, Trc: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, İstanbul 2003.
- Kılıç, Davut, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2008.
- Kılıç, Sami – Satış, İhsan, 'Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamâme Kilisesi İle İlgili Tartışmaları', *History Studies, International Journal of History*, V. III/ 3, Ankara 2011.
- Margosyan, Mıgırdıç, *Söyle Margosyan Nerelisen?*, İstanbul 2000.
- Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.
- Özdemir, Hikmet, *Türk-Ermeni İhtilâfi, Makaleler*, Ankara 2007.
- Özdoğan, Günay Göksu, *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş*, İstanbul 2009.
- Özkan, Akdoğan, *Kardeş Bayramlar ve Özel Günler*, İstanbul 2009.
- Paton, Andrew Archibald, *The Bulgarian, The Turk And The German*, London 1855.
- Reid, Glasgow John, *Turkey And The Turks*, London 2005.
- Sarısakal, Baki, *Samsun Eğlence Tarihi*, Samsun 2007.
- Şânî-zâde, Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, Hrz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.